

XIX-XX ƏSR UYĞUR ƏDƏBİYYATINA DAİR

Müqabil Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Azərbaycan

E-mail: muqu0109@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/iscapltmt.2024.40>

Xülasə. Məqalədə türk xalqlarının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində uyğurların tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyətinin araşdırılması xüsusi yer tutur. XIX əsrdə Kaşkarda Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qəribi, Novruz Axun Ziyai Bilal Nazim, Sadir Pəlvən, Molla Şakir və b. ədəbiyyatda yeniləşdirmə işləri aparırdılar.

1841-1842-ci illərdə “Ədiblər hekayəsi” adı altında, əsasən, dastanlar, qəzəl və müxəmməslərdən ibarət 30 min misralıq kitab xalq arasında yayılmışdır.

1882-ci ildə Kaşkarlı Seyid Mühəmməd 1882-ci ildə tamamladığı “Şərhi-şikəstə” əsərində xalqın azadlıq hərəkatından bəhs edir.

XX əsrdə ədəbi nəşrlərin sayı çoxalırdı. “Tarım”, “Köprük” (“Göstəri”), “Şincan sənəti”, “Miras”, “Bulaq”, “Çolpan” (“Dan ulduzu”), “Kaşqar ədəbiyyatı və sənəti”, “Turpan”, “Qumul ədəbiyyatı”, “Aksu ədəbiyyatı və sənəti”, “İli dəryası”, “Bostan”, “Tenri Tağ” (“Tanrı dağı”) və başqa jurnallar nəşr olunurdu. Bu jurnallarda milli dəyərli bədii, elmi əsərlər də çap olunurdu. Bu əsərlər içərisində “Kaynam arkisi”, Abdurehim Ötkürün 1980-ci ildə çap etdirdiyi “Kaşqar keçəsi” (“Kaşqar gecəsi”) dastanı, “İz” əsəri və digər uyğur şair və yazıçıların əsərləri vardır.

Açar sözlər: türk xalqları, uyğurlar, klassik dövr ədəbiyyatı, ədiblər hekayəsi, mədəniyyət

On the XIX-XX centuries Uyghur literature

Mugabil Mammadov

Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS, Azerbaijan

E-mail: muqu0109@mail.ru

Abstract. In the article, the study of the history, literature, and culture of the Uyghurs occupies a special place in the field of studying the culture and literature of the Turkic peoples. In the 19th century, Abdulrehim Nizari, Turdush Akhun Garibi, Novruz Akhun Ziyai, Bilal Nazim, Sadir Palvan, Molla Shakir and others carried out renewal works in literature in Kashkar.

In 1841-1842, a book of 30,000 verses, mainly consisting of epics, ghazals and mukhammas, was distributed among the people under the name “The Story of Writers”.

In 1882, Seyyid Muhammad from Kashkar wrote about the people’s freedom movement in his work “Sharhi Shikaste”, which he completed in 1882.

In the 20th century, the number of publications increased. “Tarim”, “Kopruk” (Gosteri), “Shincan sanati”, “Miras”, “Bulag”, “Cholpan” (Dan ulduzu), “Kashkar adabiyyati va sanati”, “Turpan”, “Qumul adabiyyati”, “Aksu Adabiyyati va sanati”, “Ili daryasi”, “Bostan”, “Tenri tag” (Mountain of God) and other journals were published. Artistic and scientific works of national value were also published in these magazines. These works include “Kaynam Arkisi”, “Kashgar night” epic published by Abdulrehim Otkur in 1980, “Iz” and works of other Uyghur poets and writers.

Keywords: Turkish people, Uyghurs, literature of classical era, story of writers, culture

Türk xalqlarının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının öyrənilməsi əlaqələrin, mənəvi bağların daha da güclənməsinə təkan ola bilər. Uyğurların tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti bu gün də ciddi araşdırma mövzudur.

Orxon-Yenisey abidələri, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-Türk” əsəri bu bölgələrdə yaşayan əhalinin ədəbiyyatını öyrənməyə şərait yaradır. XIX əsrdə Azərbaycanda A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini avropasayağı inkişaf etdirməyə çalışırdılar [1, s.1-3].

“Gülüstani-İrəm”, “Dərbəndnamə”, “Qarabağnamə”lər, Şəki xanlığının, Quba xanlığının tarixləri kimi əsərlər yaranırdı. Kaşqarda isə Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qəribi, Novruz Axun Ziyai Bilal Nazim, Sadir Pəlvən, Molla Şakir və başqa ədəbiyyatda yeniləşdirmə işləri aparırdılar.

Uyğur ədəbiyyatşünasları ədəbiyyat tarixlərini üç mərhələyə bölürlər: birinci mərhələni “Klassik dövr ədəbiyyatı” adlandırırlar. Buraya 1500 ilə yaxın bir dövrün ədəbi-bədii əsərlərini daxil edirlər. Burada türk xalqlarının abidələri, xüsusən də bizlərin özbək ədəbiyyatı klassikləri kimi tanıdığımız ədiblərin əksəriyyətinin irsi öyrənilir. İkinci mərhələ “Müasir dövr ədəbiyyatı” adlandırılır və buraya XX əsrin başlanğıcından 1949-cu ilədək, yəni Doğu Türkünstanın Çin tərəfindən son işğalınadək olan dövrdə yaradılmış ədəbi-bədii əsərlər daxildir. Üçüncü mərhələ “Bugünkü zamanın ədəbiyyatı” adlandırılır. Buraya ideoloji yönlü, təbliğat xarakterli, sosializmi tərənnüm edən ədəbi nümunələr daxil edilir.

XIX əsrin əvvəllərindən yeni istiqamətdə formalaşan ədəbiyyatın aparıcı şəxsiyyətləri Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qəribi, Novruz Axun Ziyai, Bilal Nazim, Sadir Pəlvən, Molla Şakir, Seyid Muhəmmət Kaşi və başqalarının dünyagörüşləri, yazı üslubları yaxın olduğu üçün onların əsərlərindən bəziləri XIX əsrin birinci yarısında, yəni 1841-1842-ci illərdə “Ədiblər hekayəsi” adı altında toplanaraq əlyazma şəklində xalq arasında sürətlə yayılıb. 30 min misradan çox olan bu kitaba bir çox dastanlar, qəzəl və müxəmməslər daxildir [1, s.2-3].

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarlar tərcüməyə də diqqəti artırmışdılar. Kaşqarlı Muhəmmətniyaz bin Qafur tarixçi Mirzə Heydərin farsca yazılmış “Tarixi-Rəşidi” əsərinin bir hissəsini, Şah Muhəmmət bin Nizami Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə”sini tərcümə edib.

Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, uyğur ədəbiyyatında da ciddi yeniləşmə XIX əsrin ikinci yarısından başlayıb. Bu, şifahi xalq ədəbiyyatında da, yazılı ədəbiyyatda da ictimai mövzulara diqqətin artması, real həyat hadisələrindən bəhs edən əsərlərin çoxalması ilə özünü büruzə verir.

Diqqəti çəkən odur ki, milli azadlıq mübarizəsini qələmə alan sənətkarların əksəriyyəti yaşlı nəslin nümayəndələri olub. Onlar sanki yaşları çox olduğuna görə döyüş meydanına atıla bilmədiklərindən qələmləri ilə bu mübarizədə iştirak ediblər. Yaşı 60-ı keçmiş Kaşqarlı Seyid Muhəmmət 1882-ci ildə tamamladığı “Şərhi-şikəstə” əsərində İli üsyançıların Yeddisuya köçməzdən əvvəl işğalçılara qarşı apardıqları döyüşlərdən, xalqın müqavimət hərəkətindən geniş söhbət açır. Bu, müəllifin günümüzədək gəlib çatan yeganə əsəridir. Bu əsər 1909-cu ildə Kazanda rus dilində və uyğur türkcəsində çap olunub.

Uyğur ədəbiyyatında sosializmin tərənnümü məsələsinə toxunan araşdırmaçı bildirir: “1949-cu ildə Çinin yenidən Doğu Türkünstanı işğal etməsi, sosializm quruculuğu adı altında aparılan kütləvi həbslər və təqiblər ədəbiyyatdan milli məsələni demək olar, tamam çıxartdı. Sosializmi, kommunizmi, Mao-Ze-Donqu, Çin işğalını tərənnüm edən bədii yazılara geniş meydan açıldı. Yaşlı nəslin bir çox nümayəndələri də hakimiyyət orqanlarının təzyiqlərinə tab gətirməyəcək sifariş ədəbiyyatı nümunələri yaratdılar. Uyğur ədəbiyyatının üçüncü mərhələsinə tərənnüm və mədhiyyə ədəbiyyatının nümayəndələri daxil edilirdilər. Onlarda da bizdəki kimi sosializm realizmi adı altında keçmişin tənqidi, real əsasları olmayan xoşbəxt gələcəyin tərənnümü, fəhlə və kəndlilərin firavan həyatı əsas yer tutur. Xalqın gerçək fikir və duyğularını, görüşlərini əks etdirən əsərlərə mətbuatda yer verilməz, vətən haqqında, millət haqqında tarixi həqiqətləri yazanları “millətçilikdə”,

“türkcülükdə”, “əksinqilabçılıqda” suçlayıb cəzalandırırdılar. Hətta şeirlərdə “Tanrı dağı”, “Tarım çayı” kimi kəlmələrin işlədilməsi də qadağan edilmişdi.

Maonun ölümündən sonra Çində bir yumşalma hiss edilir. Uyğur ədəbiyyatı üzərindəki sərt sensor nəzarəti yumşalır. Ana dilində kitabların nəşri üçün böyük şəhərlərin əksəriyyətində nəşriyyatlar açılır. Ədəbi nəşrlərin də sayı çoxalır. “Tarım”, “Köprük” (“Göstəri”), “Şincan sənəti”, “Miras”, “Bulaq”, “Çolpan” (“Dan ulduzu”), “Kaşqar ədəbiyyatı və sənəti”, “Turpan”, “Qumul ədəbiyyatı”, “Aksu ədəbiyyatı və sənəti”, “İli dəryası”, “Bostan”, “Tenri Tağ” (“Tanrı dağı”) və başqa jurnalları nəşr olunmağa başlayır. Bu jurnallarda milli dəyərli bədii, elmi əsərlər də çap olunur. Beləcə, Uyğur şair və yazıçıları əsərlərini rahat nəşr etmək imkanı qazanırlar. Uyğur ədəbiyyatında bir irəliləmə hiss edilməyə başlayır. Şair və yazıçılar tarixi hadisələrdən bəhs edən bədii və elmi əsərlər yaradırlar. Bu əsərlərin işində Abdulla Talibin 1981-ci ildə Lutpulla Mütəllibin həyatından bəhs edən “Kaynam orkişi”, Abdurəhim Ötkürün 1980-ci ildə çap etdirdiyi “Kaşqar kecesi” (“Kaşkar gecesi”) dastanı və 1985-ci ildə çap etdirdiyi “İz”, Xevir Tömürün 1980-ci ildə çap etdirdiyi “Molla Zeydin qissəsi”, “Əli” adlı tarixi romanı və Abduxaliq Uyğurun həyat mübarizəsindən bəhs edən “Baldur oyanan adam” (“İlk oyanan adam”), Turdi Samsakın 1986-cı ildə çap etdirdiyi “Axirətin gəlgənlər” (“Axirətdən gələnlər”) əsərləri daha çox diqqət çəkəndir [2, s.14].

Doğu Türkünstanda ənənəvi janrlarda əsərlər çox yazılsa da, 1930-cu illərədək Avropa metodları ilə yazılmış pyeslərə rast gəlinmir. 1934-40-cı illərdə uyğur teatrlarında yerli müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı, Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettası və özbək şairi Həmzə Həkimzadə Niyazinin 1918-ci ildə yazmış olduğu “Bay və muzdur” pyesi tamaşaya qoyulur. Bu əsərlər səhnədə həmişə alqışlarla qarşılanır.

1906-cı ildə anadan olan Armiya Nımşəhit (1906 – 22.08.1972) yaradıcılığa klassik şeir ənənəsini davam etdirməklə başlayıb. Dünyada baş verən dəyişikliklər, xaricə gəzməyə və oxumağa gedən uyğur şairlərinin yeni janrlarda və yeni formalarda şeirlər yazması Nımşəhitə də təsirini göstərir. O, uyğur ədəbiyyatında klassik şeirlə müasir şeir arasında körpü yaradan bir şair kimi tanınıb. Onun şeirlərindəki vətənsəvrlik, yeni bədii ifadə vasitələri, üslub əlvanlığı yeni uyğur şeirinə güclü təsir göstərib. Şairin “Vatan mühabbəti”, “Yürək sözü” adlı kitabları və “Fərhad ilə Şirin” adlı dastanı var. Doğu Türkünstanda “Hannın tesnip kılqan yeni işləri” (“Xanın gördüyü yeni işlər”) adı ilə çıxan qəzet 1924-cü ildən “Şincan qəzeti”, daha sonra, yəni 1935-ci ildən Daniş Damollam tərəfindən “Aksu uçurlırı” (“Aksu xəbərləri”) çap olunur. “Aksu xəbərləri” qəzetinə 1939-cu ilə qədər Nımşəhit redaktorluq edib [3, s.1].

Bu haqda Əli Şamilin uyğurlarla bağlı araşdırmasından bilgi almaq olur. Araşdırmadan məlum olur ki, klassik uyğur şeir ənənəsini yaşatmaqla onu yeniləşdirməyə çalışan, şeirlərinin əsas mövzusunı millətsevrlik və vətənsəvrlik təşkil edən şairlər sırasında 1899-cu ildə Kaşqarın Artušta kəndində doğulmuş və 1982-ci ildə ölmüş Abdulaziz Mehsum, 1913-cü ildə Kaşqarda doğulmuş “Qara günlər”, “Rəbiyə ilə Seyiddin” adında pyeslərin və “Zəfər xətirəsi”, “Tan faciəsi”, “Ladək yolunda karvan”, “Tuzimas çiçəklər” kimi kitabların müəllifi Ahmed Ziyati (1913-1989) və digərləri var.

Xalq həmişə milli azadlıq mübarizəsinə qalxanda şair oğlunu da öndə görmək istəyir. Bu dövrdə cədidçi aydınlardan Abdulqadir Damollam, Muhmadəli Əpəndi, Qutluqəli Şevqiləri də yada salmaq gərəkdir. Bu böyük aydınlər Buxara, Kazan, Kırım, Bakı, İstanbul, Qahirə və b. şəhərlərdə illərcə oxunub və sonda vətənlərinə dönərək böyük əsərlər yaradıblər.

Millətini azad görmək arzusu ilə yaşayan və bu yolda həyatını qurban verən ədiblərdən biri də Lutpulla Həzim Axun oğlu Mütəllibdir: “Uyğur araşdırıcısı Tursun Erşid şairin atası Həzim Axunda məxsus “Min bir hədis” adlı kitabın qapağına yazılmış tarixi əsas götürərək 1922-ci ilin noyabrın 16-da anadan olduğunu yazıb. Kiçik yaşlarından fitri istedadı ilə ətrafındakıların diqqətini cəlb edən, ilk təhsilini evdə atasından alan Lutpullahı Qulça şəhərindəki tatar ibtidai məktəbinə oxumağa göndərilər. O, bu məktəbdə 1936-cı ilədək oxuyaraq tatar və rus dillərini öyrənir. Sonra təhsilini rus

gimnaziyasında davam etdirərək 2 il də burada oxuyur. 15 yaşında ikən “Mənim xalqım” adlı şeirini “İli qəzeti”ndə çap etdirir [3, s.2]. Üsyankar şeirlərinə görə onu “od yürekli şair” adlandırırlar. Lutpulla Mutallip 1942-ci ildə, yəni 20 yaşında “Gerçək moden” adlı pyesi yazır ki, bu pyes elə həmin ildə səhnələşdirilir. Bir çox səhnə əsərlərinə rejissorluq edən, özü baş rolları oynayan gənc şair “Tahir ilə Zöhrə” və “Qərib ilə Sənəm” operalarının librettosunu da yazıb.

Müasir uyğur ədəbiyyatının beşiyi başında şair Ənvər Nasiri (1914-1945) durmuş, eləcə də müasir uyğur ədəbiyyatının inkişafında şair, dramaturq, felyetonçu Lutpulla Mütəllip (1922-1945) görkəmli rol oynamışdır [4, s.55].

Millətini azad və xoşbəxt görmək arzusu ilə yaşayan və bu yolda həyatını qurban verən ədiblərdən biri də Lutpulla Həzim Axun oğlu Mütəllipdir.

1936-cı ildə İsa Yusif Alptəkinin rəhbərliyi ilə qurulmuş olan “Altay” nəşriyyatında işıq üzü görən kitabları uyğur ədəbiyyatının ən qiymətli əsərlərindən sayırlar. Bu nəşriyyatda Məsud Sabri Beykozun çap etdirdiyi kitablar xüsusilə seçilir.

Qəribə taleyi olan Abdulxaliq Uyğur (09.02.1906, Turpan – 13.03.1933, Turpan) mətbuatın, nəşriyyatların geniş yayıldığı bir dövrdə yaşasa da, şeirləri sağlığında çap olunmamış, yaddaşlarda yaşayaraq günümüzədək gəlib çatmışdır.

Yaddaşlardan toplanmış şeirləri 1988-ci ildə ayrıca kitab kimi çap olunmuşdur. Prof.Dr.Alimcan İnayət tərəfindən hazırlanmış olan Abdulxaliq Uyğur “Şeirləri” adlı əsər 2008-ci ildə Türk Dil Kurumu tərəfindən yayınlanmış və şairin indiyə qədər məlum olan şeirləri uyğur və Türkiyə türkcəsində bir yerə toplanaraq çap olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Türk xalqlarının ədəbiyyatı. Uyğur ədəbiyyatında yeniləşmə dönəmi. I yazı www.anl.az/down/meqale/2015/avqust/4.5.1944.
2. Uyğur ədəbiyyatının üçüncü dövrü. IV yazı. Uyğur Xalq cəbhəsi. 9 oktyabr, №183.
3. Uyğur ədəbiyyatı və mədəniyyətinin axtarış dövrü. 26 avqust 2015.
4. Pərviz Kazımı: Rusiyada və Qafqazda yaşayan türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti (Uyğurlar, Noqaylar, Krım tatarları, Balkarlar, Kumıqlar, Karaçaylar).
5. Həsənli, M. Abdurrahim Ötkürün “İz” romanında tarixi gerçəkliyin bədii ifadəsi. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2021, 2, s.34-39